

Mout verwijst naar een werk van Oberman, *Contra vanam curiositatem. Een kapittel uit de theologie tussen ziel en heelal* (1973). Daarin bestudeerde hij de weg naar het goddelijk woord en de studiedrang van de mens op de grens van het toelaatbare. Dit programma verwees reeds naar zijn latere studies over Luther, over de relatie tussen nominalisme en de hervorming van het theologisch denken en over de moderne samenhang van geloof en rede.

Bij de *pia curiositas* legt Mout de nadruk op de studie van de Moderne Devotie in relatie tot Erasmus, van het zich wijzigend Erasmusbeeld, van de *via moderna* tot een beter begrip van de rechtvaardigingsleer en van de gelijkenissen en verschillen in de levens van Erasmus en Luther. Daarbij komt de Nederlandse historiografie sterk op het voorplan: Oberman zelf, Huizinga, Van Gelder, Augustijn, *Post e tutti quanti*.

Mout wees er in haar inleiding op hoe het juridische veld in de late Middeleeuwen en in de Renaissance een belangrijke component van de humanistische vernieuwing was. Moeten we in het werk van Oberman dan niet een braakliggend terrein vaststellen? Werd dit terrein niet aan de kant geschoven door tijdgenoten, die dachten 'Juristen, böse Christen?'

P. van Peteghem

A. L. Molendijk, ed., *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum: Verloren, 2003, 320 blz., €27,-, ISBN 90 6550 746 9).

In onze tijd zijn traditionele confessionele praktijken op hun retour. Tegelijk groeit onder historici, godsdienstwetenschappers en etnologen de aandacht voor de bestudering van de christelijke religieuze volkscultuur, ooit door Peter Nissen gedefinieerd als 'het geheel van collectieve handelingen en uitdrukkingvormen die verband houden met de perceptie van de sacrale of numineuze dimensie van de werkelijkheid.' Deze boeiende bundel, uitvloeisel van een in maart 2002 in Groningen gehouden workshop, verkent de verbondenheid van religie en materie, in navolging van een in de jaren negentig aan een Amerikaanse universiteit uitgevoerd onderzoeksprogramma met de titel *Material christianity*. 'Geloven, dat kunt ge niet zonder spulkes', wist wijlen pater Leopold Verhagen al, maar toch is de materiële dimensie van religie zowel onder katholieken als onder protestanten veronachtzaamd, als enerzijds te vanzelfsprekend en anderzijds wellicht ook te aards. Veertien auteurs tasten in hun bijdragen — vaak expliciet gelabeld als inventariserend, verkennend en beschrijvend — vanuit verschillende disciplinaire invalshoeken de dimensies van de thematiek af. Doel is de lezer meer vertrouwd te maken met materiële bronnen en te laten zien dat deze ons geschiedbeeld kunnen bijstellen of verfijnen.

Het blijkt nog niet zo eenvoudig de inventarisatie en beschrijving van objecten en praktijken te koppelen aan religieus gedrag en historische processen als devotionalisering, calvinisering, klerikalisering, disciplineren, individualisering en laïcisering. De artikelen getuigen van de ongemakkelijkheid van wetenschappers om objecten als bron te gebruiken maar ook om van oudsher of pas onlangs gediskwalificeerde, minstens verdachte praktijken als serieus onderzoeksobject te beschouwen. Hierbij blijkt nog menige methodologische hobbel te nemen, zoals het onderscheiden van de functie van objecten binnen een particulier en een openbaar domein, en van de opeenvolgende fasen in de culturele biografie van de beschreven objecten (van productie en opeenvolgende toe-eigeningen tot en met de eventuele musealisering of afdanking). Het valt te prijzen dat de auteurs hun schroom op dit gebied niet onder stoelen of banken

steken en een geslaagde poging doen het terrein af te bakenen en de processen in kaart te brengen waarin religieuze voorwerpen een rol spe(e)l(d)en.

Het eerste luik bevat drie artikelen over 'veranderende locaties'. Het proces van desacralisering en musealisering van de materiële religieuze cultuur wordt beschreven door Casper Staal, vanuit Museum Catharijneconvent al jarenlang hiermee vertrouwd. Hij geeft zich rekenschap van de cruciale rol die hij als conservator speelt in deze (laatste?) fase van het gebruik van religieuze voorwerpen. Vooral het verlies van de contextualiteit is voor hem van belang: het museum zal die context moeten evoceren voor bezoekers die die context niet meer kennen. Bij het lezen van de bijdrage van Joke Spaans, over de democratisering van het religieus kledingaccessoire, ofwel de loskoppeling hiervan van strikt religieuze connotaties, moest ik denken aan het verhaal over een verkoopster in een Australische juwelierszaak. Aan een klant die op zoek was naar een kruisje vroeg zij: 'Do you want a cross with or without a little man on it?' Spaans beschrijft de verschillende trends waarin religieuze of religieus getinte sieraden en lichaamsversiering op de markt verschijnen. Na een beknopte voorgeschiedenis van rozenkransen, lekenscapulieren, kruisjes als halssieraad en medaillons gaat zij in op de *commodification* daarvan en op hedendaagse toe-eigeningsprocessen die gepaard kunnen gaan met ironisering en betekenisverlies. Toch waarschuwt zij dat het 'parasiteren' van populaire trends op traditionele christelijke accessoires deze voorwerpen niet bij voorbaat 'betekenisloos' maakt.

Hetzelfde proces, waarin traditionele kerkelijke verbanden en tradities het monopolie verliezen bij de manier waarop mensen het religieuze een plaats geven in hun leven, staat ook centraal in de bijdrage van Peter Jan Margry over persoonlijke altaren en private heiligdommen. Hij inventariseert de achterliggende beweegredenen en vormen. Kernpunt is hier de geïndividualiseerde en geprivatiseerde toe-eigening van het heilige. In plaats van door de rooms-katholieke kerk genormeerde huisaltaren is een veelheid aan vormen verschenen waarin mensen thuis een particuliere sacrale ruimte creëren. Kerkelijke erkenning is ook niet langer nastrevenswaardig, hoewel veel oprichters van dergelijke altaren wel blijven hechten aan rituelen als wijding. Persoonlijke authenticiteit gaat boven kerkelijke inbedding.

Dat ook protestanten 'materieel christendom' kennen, blijkt uit de bijdragen van Fred van Lieburg, Arie L. Molendijk, Jacques Dane en Eric H. Cossee. De eerste twee putten uit hun eigen ervaring en uit hun kennis van egodocumenten en literatuur voor beschrijvingen van respectievelijk het fenomeen van bibliomantie (waarzeggerij uit blindelings aangewezen tekst uit willekeurig opgeslagen bijbelpassages) en van de bijbel als object. Van Lieburg beschrijft het voorkomen van deze praktijk — die al in de Middeleeuwen bekend stond als de *sortes sanctorum* — in het protestantisme en het piëtisme en onder Nederlandse protestanten en Herrnhutters. Molendijk belicht vervolgens de bijbel als memorieboek van het familiegeheugen en de geschiedenis van de verspreiding, de vertaling en het gebruik van de bijbel in huis in Nederland, met name in de negentiende eeuw. Dane inventariseert de productie van de Nijkerkse uitgeverij Callenbach, die naast stichtelijke zondagsschoolboekjes en andere geïllustreerde kinderboeken ook losse bijbelse prenten, wand- en bouwplaten produceerde. Cossee beschrijft de ontwikkeling van het ambtsgewaad van de Nederlandse predikant, vanuit de laat-middeleeuwse tabberd via een mantel met bef tot de vroeg-negentiende-eeuwse toga. Dit op het oog ondergeschikte punt werd in de negentiende eeuw binnen de kring van afgescheidenen niettemin een strijdpunt van belang en ook in hervormde kring laaide de discussie herhaaldelijk hoog op. Voorlopig eindpunt is een 'veelkleurige liturgische praktijk', waarin van oorsprong katholieke elementen als albe en stola steeds meer worden gebruikt.

Paul Post opent het luik 'Ruimtelijke dimensies' met een beschrijving en analyse van de

ontwikkeling van de rooms-katholieke kerkruimte vanaf 1850. Uitgaande van de polen sacraal-ritueel en centraal-polycentrisch verkent hij de bouw en het gebruik van moderne kerken en drie basale materiële elementen, te weten het misboekje, de microfoon en de plaatsing van de kerkbanken. Hij laat zien hoe de materiële invulling van de kerkruimte en het gebruik van misboekjes en microfoons zijns inziens debet zijn aan de ‘opmerkelijke kloof tussen dynamisch en polycentrisch ideaal en statische centralistische werkelijkheid.’ Inventariserend van aard is ook de bijdrage van Justin A. E. Kroesen, die een staalkaart geeft van de toepassing van meditatieve kunst in stiltecentra die losstaan van een specifieke godsdienstige of levensbeschouwelijke traditie. In een overzichtsartikel beschrijft Regnerus Steensma de protestantse omgang met de inventaris van voormalige katholieke kerken. Hij belicht de theologische basis van de vooral calvinistische afkeer van sacrale materialiteit, die zich uitte in het stukslaan, bespotten en begraven van beelden. Dat bespotten en symbolisch ‘martelen’ van beelden, zoals beschreven voor Leeuwarden in 1580, maar ook het begraven en het stiekem bewaren, duidt er mijns inziens op dat de beelden ondanks alles niet gezien werden als ziellose materie maar wel degelijk als objecten met een persoonlijkheid en verborgen kracht. Terwijl beelden moesten verdwijnen, werden altaarstenen soms hergebruikt en werden doopvonten en preekstoelen ook wel gewoon overgenomen.

Onder de noemer ‘Rituele transformaties’ volgt eerst een artikel van Peter Nissen. Hij brengt het onderwerp op een hoger abstractieniveau door materie te verbinden met historische processen. Aan de hand van drie voorbeelden of momentopnamen laat hij zien hoe de westerse kerk reageerde op de materialiteit in het religieuze gedrag van haar leden. De drie voorbeelden maken duidelijk hoe uiteenlopend die reactie kon zijn: van het accepteren van magische of liever gezegd protoreligieuze handelingen (het verbinden van het verbouwen en nuttigen van voedsel met het heilige), via het creëren van handelingen (de wijding van een kerk) tot het disciplineren (de zegening van objecten volgens in het *Rituale Romanum* voorgeschreven formules).

In noot 1 maakt Nissen een belangrijke opmerking door — na lezing van het werk van Paul Ricoeur — de eerder door hem geprefereerde term ‘beleving’ te vervangen door ‘gedrag’ omdat “‘beleving’, ‘ervaring’, ‘emotie’, e. d., aspecten van handelingen of daden, dus van gedrag, zijn die voor een historicus slechts toegankelijk zijn voor zover zij in die handeling of daad zijn uitgedrukt. En die handeling, die bijvoorbeeld kan bestaan uit ‘doen’, ‘spreken’, ‘verhalen’, is in historisch onderzoek slechts toegankelijk voor zover zij teksten, voorwerpen of andere relictten heeft opgeleverd.

Dat moge in veel gevallen zo zijn, maar hoe gaan we dan om met de autobiografische verwoording van beleving, ervaringen en emoties zoals vastgelegd in egodocumenten of door middel van interviews? Kan een historicus die met deze bronnen werkt dan niets meer zeggen over die ‘beleving’ en moet hij of zij die geheel interpreteren als een vorm van ‘gedrag’ en niet als een mentale categorie? Met andere woorden: Nissen heeft gelijk dat we niets kunnen zeggen over de beleving van deelnemers aan een processie in de Middeleeuwen, maar we kunnen toch wel vragen naar de beleving van bedevaartgangers nu en in het recente verleden?

Charles M. A. Caspers gaat vervolgens na wat hij uit het boek van de Brabantse norbertijn Augustinus Wichmans uit 1626 over geestelijke remedies tegen de pest en andere ziektes te weten kan komen over de functie en betekenis van amuletten in het leven van katholieken ten tijde van de contrareformatie. De remedies die Wichmans noemt zijn het aanroepen van heiligen en vooral het bidden. In het laatste boekdeel behandelt hij, naast de goede werken en sacramentalia, het gebruik van amuletten zoals relikwieën, het evangelie van Johannes en *agni dei*, waarbij hij strikte gebruiksaanwijzingen geeft. Caspers maakt duidelijk dat amuletten niet

de inzet waren van de heersende geloofsstrijd zoals de eucharistie dat wel was: ze waren voor toenmalige katholieken 'identiteitsdragers' maar in de 'controverse theologie' toch bijkomstig. Mirjam de Baar analyseert de omgang met 'materieel christendom' in de spirituele zoektocht van de zeventiende-eeuwse Vlaamse mystica Antoinette Bourignon naar een zuiver vergeestelijkt, algemeen en confessieoverstijgend christendom. In dat proces van verinnerlijking verloren relieken, heiligenbeelden, de rozenkrans en devotieprentjes, die zij eerst volledig omarmde, voor haar hun betekenis. Ten slotte beschrijft Evelyne Verheggen het gebruik en de verspreiding van de devotieprenten van de Fries Boëtius a Bolswert (circa 1580-1633). Na een inleiding over de ontwikkeling van de functie van deze prenten bij het bidden en mediteren traceert zij de verspreiding van de *Pia Desideria* uit 1634, met prenten van Boëtius en teksten van Herman Hugo. Zij pleit voor een herwaardering van de kunstenaar als *auctor intellectualis* van deze emblematische prenten.

Arnoud-Jan Bijsterveld

J. Stinner, K.-H. Tekath, ed., *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis van kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht: Matrijs, 2003, 616 blz., €49,95, ISBN 90 5345 195 1).

Tal van provincies hebben in de afgelopen decennia een provinciale geschiedenis in boekvorm gekregen, zoals Drenthe (1985), Noord-Brabant (1996/1997), Utrecht (1997), Friesland (1998), Limburg (2001) en recentelijk in liefst drie delen Noord- en Zuid-Holland (2002/2003). De historiografie van Gelderland steekt hier wel heel schraal tegen af, want deze provincie moet het nog altijd doen met de *Geschiedenis van Gelderland* van W. J. Alberts (1966, heruitgave uit 1978) en de *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* onder eindredactie van P. J. Meij (1975). Deze beide overzichtswerken hebben echter hun beperkingen, aangezien zij met name sociaal-economische aspecten onderbelichten of geheel buiten beschouwing laten. De periode na 1795 is zelfs nog steeds niet in een algemeen overzicht beschreven. Het onderhavige *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis van kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* komt niet voort uit het provinciaal historische bedrijf, maar opmerkelijk genoeg uit het aangrenzende, voormalig Gelderse gebied in Duitsland. Het bestuur van de 'Historische Verein für Geldern und Umgegend' in Geldern besloot namelijk om het honderdvijftigjarig bestaan in 2001 te vieren met een omvangrijk handboek en een tentoonstelling inclusief uitvoerige catalogus. Dit leidde tot de tentoonstelling 'De gouden eeuw van Gelre', die in 2001 te zien was in Kevelaar, Nijmegen, Roermond en Zutphen, en twee boeken: een handboek *Gelre — Geldern — Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* en een catalogus *Kunst en cultuur in het oude hertogdom*, waarin alle voorwerpen van de tentoonstelling worden beschreven.

Op initiatief van uitgeverij Matrijs uit Utrecht, die deze beide boeken in Nederland verspreidde, werd besloten om het handboek te herzien en te perfectioneren. Alle auteurs kregen de mogelijkheid hun bijdrage te verbeteren, waarbij zij suggesties kregen van een nieuwe redactie. De artikelen werden niet alleen in een nieuwe volgorde gezet, zij werden ook geïndexeerd en (deels) van nieuwe foto's en kaarten voorzien. Het resultaat van al deze inspanningen is een zwaar boek van ruim zeshonderd bladzijden, met noten en literatuur, een beredeneerde bibliografie, een register op personen en geografische begrippen, een illustratieverantwoording en beknopte biografieën van de auteurs.

Het werk is verdeeld in zes delen: 1) De geschiedenis van het hertogdom Gelre tot het eind van de zestiende eeuw (met 5 artikelen); 2) De historische ontwikkeling in de kwartieren van